

Demograficzny obraz ziem polskich w przededniu I wojny światowej¹

Józef Pociecha^a

Streszczenie. W 2018 r. Główny Urząd Statystyczny, wydawca roczników statystycznych, obchodził setną rocznicę powstania. W niniejszym artykule przedstawiono zawartość książki będącej bezpośrednim poprzednikiem roczników statystycznych – wydanej w 1915 r. *Statystyki Polski* autorstwa Adama Krzyżanowskiego i Kazimierza Władysława Kumanieckiego, wybitnych statystyków i ekonomistów polskich. Celem artykułu jest prezentacja sytuacji demograficznej na ziemiach polskich w przededniu wybuchu I wojny światowej, co zapoczątkowuje analizę procesu odzyskania niepodległości prowadzoną przez pryzmat sytuacji demograficznej i społeczno-gospodarczej kraju. Przedstawiono liczbę ludności zamieszkującej poszczególne dzielnice ziem polskich ok. 1910 r., szacunki dotyczące liczby ludności polskiej na tych ziemiach oraz dane o skali emigracji i ruchu naturalnego ludności historycznych ziem polskich. Informacje te stanowią przyczynek do poznania historii odrodzenia niepodległości Polski oraz historii statystyki polskiej.

Słowa kluczowe: historia Polski, historia statystyki polskiej, ludność ziem polskich, I wojna światowa

Demographic picture of the Polish lands before the outbreak of the First World War

Summary. In 2018, Statistics Poland, the publisher of statistical yearbooks celebrated its 100th anniversary. The purpose of this work is to present a book which is the immediate predecessor of the Polish statistical yearbooks. The work, published in 1915, entitled "Polish Statistics", was elaborated by Adam Krzyżanowski and Kazimierz Władysław Kumaniecki, eminent Polish statisticians and economists. Based on this work, we can reconstruct the demographic picture of the Polish lands before the outbreak of the First World War, which initiates the analysis of the process of independence restoration through demographic and socio-economic situation of the country. The number of population on historical Polish lands around the year 1910 is shown. At the same time, the estimates of the number of Polish population on these lands with the information on the scale of emigration and vital statistics is presented. Such information contributes to the knowledge of the history of the rebirth of Polish independence and the history of statistics.

Keywords: history of Poland, history of Polish statistics, population of Polish lands, First World War

JEL: C80, J10

¹ Artykuł został opracowany na podstawie referatu wygłoszonego na II Kongresie Statystyki Polskiej, który odbył się w Warszawie w dniach 10–12 lipca 2018 r.

^a Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Wydział Zarządzania.

W ubiegłym roku świętowano obchody stulecia odzyskania przez Polskę niepodległości. Ustanowienie niepodległego państwa polskiego stało się możliwe dzięki niezwykle sprzyjającemu rezultatowi I wojny światowej, wysiłkowi zbrojnemu Polaków oraz trafnemu formułowaniu celów strategicznych przez Józefa Piłsudskiego. W kontekście tej ważnej rocznicy obowiązkiem statystyka i demografa jest przedstawienie sytuacji demograficznej oraz ekonomicznej społeczeństwa polskiego w tamtym czasie.

Celem niniejszej pracy jest prezentacja sytuacji demograficznej na ziemiach polskich w przededniu wybuchu I wojny światowej, co zapoczątkowuje tak zarysowaną analizę procesu odzyskania niepodległości. Jej punktem wyjścia jest przedstawienie obrazu statystycznego ziem polskich przed rokiem 1914 na podstawie publikacji *Statystyka Polski*, będącej pierwszym owocem działalności Polskiego Towarzystwa Statystycznego (PTS), założonego w Krakowie w 1912 r.

Kolejnym krokiem w analizie statystycznej tego procesu jest zdanie sprawy ze strat poniesionych na ziemiach polskich w wyniku działań wojennych i dewastacji znajdującego się tam majątku. Dopiero połączenie informacji o sytuacji społeczno-gospodarczej ziem polskich przed I wojną światową i o stratach poniesionych w czasie jej trwania w pełni obrazuje sytuację terenów, które znalazły się w granicach Polski u progu odzyskania przez nią niepodległości. Jednakże przedstawienie statystycznego zarysu rozmiarów zniszczeń i strat ludności spowodowanych działaniami wojennymi na terytorium przyszłej Rzeczypospolitej wykracza poza ramy tego artykułu.

POWSTANIE POLSKIEGO TOWARZYSTWA STATYSTYCZNEGO I PIERWSZY EFEKT JEGO DZIAŁALNOŚCI

Początek XX w. to w krajach europejskich czas rozwoju statystyki publicznej. Zakres i szczegółowość ówczesnych danych statystycznych mogą zadziwić współczesnego statystyka. W rozwoju statystyki publicznej przodowały Niemcy i Austria. Niemiecki urząd statystyczny Kaiserliches Statistisches Amt publikował obszerny *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich*, a jego austriacki odpowiednik K. K. Statistische Zentralkommission – roczniki *Oesterreichischen Statistik*. Również w Cesarstwie Rosyjskim po rewolucji 1905 r. nastąpiła modernizacja państwa, w tym służb statystycznych. Centralny Komitet Statystyczny wydawał publikacje *Statistika Rossijskoj Imperii* oraz *Statisticzeskij Jeżegodnik Rossiji* (Berger, 2008).

Służby statystyczne były zorganizowane na poziomie nie tylko państwa, lecz także niższych jednostek terytorialnych, takich jak prowincje i większe miasta. We Lwowie funkcjonowało operujące na obszarze Galicji Krajowe Biuro Statystyczne, które wydawało od 1900 r. *Podręcznik statystyki Galicji*, stanowiący rodzaj rocznika statystycznego. W Królestwie Polskim działał Warszawski Komi-

tet Statystyczny, publikujący *Trudy Warszawskiego Statystycznego Komiteta* – także mający charakter rocznika statystycznego (Domański, 2004). Rady miejskie niektórych dobrze zarządzanych miast tworzyły własne biura statystyczne. Przykładem może być Kraków, w którym istniało Miejskie Biuro Statystyczne (MBS); w ostatnich latach przed I wojną światową kierował nim doc. dr Kazimierz Władysław Kumaniecki (Berger, 2008).

Jak widać, dla polskich ziem i ludności polskiej istniały w końcowym okresie zaborów dość szczegółowe i wiarygodne dane demograficzne, społeczne i ekonomiczne, jednak rozproszone w publikacjach statystycznych państw zaborczych. Ze względu na brak własnego państwa niemożliwe było publikowanie rocznika statystycznego ziem polskich. W tym kontekście powstała idea założenia towarzystwa statystycznego, którego jednym z głównych zadań byłoby scalenie informacji statystycznych zamieszczanych w publikacjach urzędów państw zaborczych i wydawanie własnych prac na kształt roczników statystycznych ziem polskich i ludności polskiej. W Europie żywo działał wtedy ruch społeczny towarzystw statystycznych; wspomagały one organy statystyki publicznej i organizowały szczegółowe badania nieobjęte ewidencją statystyki publicznej. Przykładem może być *Societe de statistique de France* czy *Deutschen Statistisches Gessellschaft*. Do tych wzorców odnosiła się idea utworzenia towarzystwa statystycznego na ziemiach polskich (Pociecha, 2011).

Od 1861 r. Galicja posiadała autonomię w ramach monarchii austriackiej, dzięki czemu Kraków stał się intelektualną i symboliczną stolicą Polski, nieistniejącej od 1795 r. jako byt państwowy. W Krakowie odbywały się uroczystości patriotyczne i funkcjonował – ponownie spolonizowany – Uniwersytet Jagielloński (UJ), który na przełomie wieków przeżywał rozkwit. Tutaj w 1872 r. powstała Akademia Umiejętności, skupiająca polskich uczonych ze wszystkich zaborów, a także działała Akademia Sztuk Pięknych, której profesorem był Jan Matejko. Kraków, obok Lwowa, stanowił największe skupisko polskiej inteligencji (Bieniarzówna i Małecki, 1979).

Właśnie w Krakowie na początku 1912 r. grono statystyków i ekonomistów podjęło projekt powołania odrębnego stowarzyszenia statystyków polskich. Było to możliwe jedynie w Galicji, cieszącej się autonomią i względnie liberalnymi prawami dotyczącymi zakładania i działalności stowarzyszeń. Realizację powierzono Kumanieckiemu, który z pomocą Władysława Studnickiego oraz z poparciem inicjatywy przez ówczesnego Prezydenta Miasta Krakowa prof. dr. Juliusza Leo przygotował projekt statutu stowarzyszenia. 29 marca 1912 r. Kumaniecki złożył do Cesarsko-Królewskiego (C.K.) Namiestnictwa we Lwowie podanie o zezwolenie na działalność stowarzyszenia pod nazwą Polskie Towarzystwo Statystyczne z siedzibą w Krakowie. C.K. Namiestnictwo pismem z 9 kwietnia 1912 r. oznajmiło, że „nie zakazuje zawiązania tego stowarzyszenia”, i zatwierdziło projekt jego statutu. Datę tego pisma przyjmuje się za początek istnienia PTS (Pociecha, 2011).

Siedzibą stowarzyszenia stał się lokal krakowskiego MBS. Na czele PTS stała dwunastoosobowy zarząd, zwany wówczas Wydziałem, wybrany przez walne zgromadzenie członków. Zgodnie ze statutem co roku zmieniano jedną trzecią składu zarządu. Wydział PTS wybierał ze swego grona prezesa, sekretarza i skarbnika oraz ich zastępców. Pierwszym prezesem Towarzystwa (i jedynym w okresie jego działalności w Krakowie) został prof. dr Juliusz Leo, profesor skarbowości na UJ, pełniący również funkcję Prezydenta Miasta Krakowa. Na sekretarza PTS wybrano Kumanieckiego. Nie jest znana liczba członków Towarzystwa – nie zachowały się materiały archiwalne dotyczące działalności PTS z tego okresu (Pocięcha, 2011).

Z działalności publikacyjnej, szeroko przewidzianej w statucie, PTS przygotowało przed wybuchem I wojny światowej tylko jedną pozycję, a mianowicie *Statystykę Polski*, wydrukowaną w 1915 r. w drukarni UJ (Krzyżanowski i Kumaniecki, 1915). Opracowanie jej sfinansowało kilka krakowskich instytucji, w znacznej mierze Akademia Umiejętności. Autorami *Statystyki Polski* wymienionymi na karcie tytułowej byli, później bardzo znani, A. Krzyżanowski i K. Kumaniecki. Oprócz nich w redagowaniu publikacji brali udział również, wchodzący w skład wybranego przez Wydział PTS Komitetu Redakcyjnego, prof. dr Franciszek Bujak (przewodniczący), prof. dr Stanisław Surzycki i prof. dr Edward Grabowski, który opracował rozdział poświęcony źródłom danych statystycznych. Współpracownikami Komitetu Redakcyjnego byli m.in. dr Marcin Nadobnik ze Lwowa oraz Michał Römer z Wilna, radą zaś i „życzliwym poparciem” (jak to określono w przedmowie) służyli tacy znani i szanowani profesorowie, jak: prof. dr Władysław L. Jaworski, prof. dr Stanisław Kutrzeba, prof. dr Michał Rostworowski i dr Franciszek Stefczyk. Zestawień tabelarycznych dokonali pracownicy MBS (Krzyżanowski i Kumaniecki, 1915).

ZAKRES TERYTORIALNY I CZASOWY STATYSTYKI POLSKI

Statystyka Polski została wydana w wersji trójjęzycznej: polskiej, niemieckiej i francuskiej, co wskazuje, że zamiarem autorów było rozpowszechnienie przygotowanej pracy w środowisku międzynarodowym. W przedmowie autorzy zwracali uwagę, że ich publikacja stanowi realizację głównego celu założenia PTS:

Polskie Towarzystwo Statystyczne, zawiązane przed kilku laty w Krakowie, uważało za główne swe zadanie zaradzić złemu, wynikającemu z rozproszenia materiału statystycznego, oświetlającego życie i rozwój polskiego społeczeństwa. Trudności statystycznego badania stosunków polskich pochodzą nie tylko z rozproszenia, ale także z różnorodności rozporządzalnego materiału. Zakres i metoda zestawień statystycznych są odmienne w każdym z trzech państw, które dziś władają ziemią polskimi. Zachodzą różnice językowe, różnice w jednostkach mierniczych powierzchni ciężaru,

objętości, stosowanych w obliczeniach statystycznych. W Austrii i w Niemczech system metryczny jest daleko bardziej rozpowszechniony, niż w Rosji. Tym rozlicznym trudnościom pragnie zaradzić wydawnictwo obejmujące całość ziem polskich, które obecnie oddajemy w ręce Sz. Czytelników w nadziei, że tym sposobem przyczynimy się do pogłębienia naszego społecznego samopoznania (Krzyżanowski i Kumaniecki, 1915, s. XXIV).

Komitet Redakcyjny *Statystyki Polski* tak określił w przedmowie cel jej wydania:

Pracę naszą podjęliśmy jako podręcznik [podręcznik oznaczał wówczas zbiór informacji z pewnego okresu, np. zbiór roczników z kilku lat – przyp. aut.]. Nie mogło być mowy ani o wyczerpującym zestawieniu wszystkich cyfr statystycznych ani o wydawnictwie, któreby czyniło zbędnym sięganie do źródeł. Chodziło tylko o ich wskazanie oraz ułatwienie rozejrzenia się w obszernym materiale statystycznym przez skupienie i treściowe przedstawienie najważniejszych obliczeń (Krzyżanowski i Kumaniecki, 1915, s. XXV).

Ciekawie rozważano problem zakresu terytorialnego publikacji. Autorzy pisali w przedmowie:

Określenie zakresu naszych zestawień w przestrzeni nasuwało dużo wątpliwości. Chcąc dać obraz Polski w cyfrach statystycznych, musieliśmy przede wszystkim odpowiedzieć na pytanie, które obszary terytorialne staną się przedmiotem naszego badania? Mieliśmy do wyboru dwie drogi: historyczną i etnograficzną. Mogliśmy wyświetlać statystycznie stosunki na ziemiach, wchodzących ongi w skład państwa polskiego albo na ziemiach, dziś przez Polaków zamieszkałych. Wybraliśmy drogę pośrednią w mniemaniu, że tym sposobem omiemy jednostronność związane z wyłącznym oparciem się na zasadzie historycznej czy etnograficznej. Objęliśmy naszymi zestawieniami przede wszystkim ziemie dawnej Rzeczypospolitej: Galicyę, Królestwo, Poznańskie i Prusy Królewskie, oraz Litwę, Białoruś i trzy gubernie, stanowiące dawniej ruskie województwa: Podole, Wołyń, Kijowszczyznę; nie pominęliśmy krajów, zamieszkałych w znacznej mierze przez Polaków, które już od dawna przestały być częścią państwa polskiego. Nie pominęliśmy ani rejencji olsztyńskiej ani okręgów cieszyńskiego i opolskiego na Śląsku. Z powodu trudności zebrania wiarygodnego materiału nie uwzględniliśmy Polski na wychodźstwie, licznego zastępu Polaków zamieszkałych w granicach trzech państw zaborczych, ale poza obszarami, które wciągnęliśmy w zakres naszych obliczeń, na Bukowinie, w prowincjach nadreńskich, w Berlinie i Petersburgu, a nadto w Ameryce Północnej i Południowej. Zestawienia nie obejmują całego polskiego społeczeństwa, nie obejmują ogółu ludzi, których językiem ojczystym jest język polski, albowiem nie chcieliśmy sięgać poza granice terytorialne wytknięte w naszej pracy. Wciągnęliśmy w jej zakres całą ludność zamieszkałą w tych granicach, a więc nie ograniczyliśmy się wyłącznie do statystyki polskiego społeczeństwa. Na obszarze, opracowanym statystycznie w naszej książce, mieszkają obok Polaków ludzie, których językiem ojczystym nie jest język polski. Wyodrębnienie Polaków z ogółu ludności, zamieszkującej ziemie dawnej Rzeczypospolitej, Śląsk opolski i cieszyński, rejencję olsztyńską nie dałoby się przeprowadzić, a nawet nie byłoby pożądanem (Krzyżanowski i Kumaniecki, 1915, s. XXIV–XXV).

Przytoczony fragment ukazuje poglądy elit polskich na temat zakresu terytorialnego przysłego odrodzonego państwa polskiego. W ich przekonaniu powinno ono obejmować terytorium Rzeczypospolitej Obojga Narodów w granicach z 1772 r. (przedrozbiorowych), powiększone o Śląsk Górny, Opolski i Cieszyński oraz Południowe Mazury, wchodzące oprócz Warmii w skład rejencji olsztyńskiej. Historia pokazała, że w 1918 r. ustanowienie państwa polskiego w takich granicach nie było możliwe.

Co do przedziału czasowego uwzględnionego w *Statystyce Polski*, autorzy twierdzili, że chodzi im o „zobrazowanie współczesnego stanu rzeczy”, czyli okresu przed I wojną światową. Zaznaczyli jednakże:

Chcąc ułatwić zrozumienie i ocenę terażniejszości, sięgnęliśmy wstecz w granicach wskazanych charakterem i rozmiarami pracy. Najwięcej statystyki retrospekcyjnej znajdzie Sz. Czytelnik w części pierwszej, obejmującej stan i ruch ludności. W tym dziale historyczny materiał statystyczny jest obfitszy, niż w innych. Nie cofaliśmy się wstecz poza rok 1815 – granica narzucona stanem rozporządzalnego materiału (Krzyżanowski i Kumaniecki, 1915, s. XXV).

Nadmienili również:

Zagraniczne wydawnictwa obfitują w diagramy i mapy. Nie stać nas było na ich wykonanie i wydrukowanie. Cieszymy się, że, o ile nam wiadomo, równocześnie dochodzi do skutku wydawnictwo *Geograficznego i statystycznego atlasu Polski* pod redakcją Prof. Dr. Eugeniusza Romera. Jedna praca uzupełnia drugą (Krzyżanowski i Kumaniecki, 1915, s. XXVI).

Chodzi tutaj o publikację Romera z 1916 r. Należy podkreślić, że zarówno *Statystyka Polski*, jak i *Geograficzno-statystyczny atlas Polski* odegrały istotną rolę w polskiej argumentacji w sprawie określenia granic odrodzonego państwa polskiego na konferencji pokojowej w Paryżu, zakończonej podpisaniem Traktatu Wersalskiego w 1919 r.²

Autorzy *Statystyki Polski* podali ponadto, ile czasu zajęła im praca nad tą publikacją:

Wykonanie zestawień rozpoczęliśmy w styczniu 1914 r. W sześć miesięcy później praca była bliska ukończenia. [...] A jednak praca doznała przerwy w chwili wybuchu wojny. Dopiero wiosną 1915 r. podjęliśmy ją na nowo z zamiarem jak najrychlejszego doprowadzenia do końca, choćby w rozmiarach mniej wyczerpujących niż pierwotnie zamierzaliśmy (Krzyżanowski i Kumaniecki, 1915, s. XXVI).

Przedmowę opatrzyli miejscem i datą: „Kraków, wrzesień 1915 r.”.

² Trzeba dodać, że *Statystyka Polski* stanowi podstawowe źródło danych dotyczących początku XX w. na ziemiach polskich, publikowanych w wielu pracach statystyczno-historycznych, jak np. *Historia Polski w liczbach* (GUS, 1994).

Statystyka Polski jest obszernym dziełem, liczącym łącznie 348 stron, w tym: przedmowa i spis źródeł pracy, numerowane cyframi łacińskimi (31 stron) oraz część tabelaryczna, numerowana cyframi arabskimi (317 stron i 315 tablic). Praca składa się z czterech części: I. Ludność – 104 strony i 74 tablice; II. Stosunki gospodarcze i społeczne – 156 stron i 196 tablic; III. Oświata i szkolnictwo – 22 strony i 18 tablic; IV. Wybory do ciał ustawodawczych – 24 strony i 26 tablic.

W niniejszej pracy przytoczone i zinterpretowane zostaną jedynie te dane spośród gąszczu informacji dotyczących sytuacji demograficznej i społeczno-gospodarczej historycznych ziem polskich, które zawarto w części I *Statystyki Polski*. Składają się one na obraz demograficzny tych ziem w przededniu wybuchu I wojny światowej.

LUDNOŚĆ HISTORYCZNYCH ZIEM POLSKICH

Część I *Statystyki Polski* zawiera bogate informacje dotyczące stanu ludności w poszczególnych dzielnicach ziem polskich, zmian liczby ludności w XIX w., gęstości zaludnienia, ludności w podziale na miasto i wieś oraz struktury ludności według płci i wieku, wyznania i języka ojczystego.

Według danych Warszawskiego Komitetu Statystycznego, *Jeżegodnika Rosji* za 1911 r. oraz spisów powszechnych ludności z 1910 r. w Austrii i Prusach ludność ziem polskich w granicach przyjętych przez autorów *Statystyki Polski* (teren o powierzchni 753,198 tys. km²) wynosiła 52,5 mln osób, a przeciętna gęstość zaludnienia – 70 os./km². Szczegółowe dane przedstawia tabl. 1. Należy zauważyć, że powierzchnia Rzeczypospolitej Obojga Narodów przed rozbiorami (w 1771 r.) wynosiła 733 tys. km², a liczba ludności – 12,3 mln, co dawało gęstość zaludnienia 17 os./km² (GUS, 2012, s. 102). Obszar odrodzonej Rzeczypospolitej zajmował 388,634 tys. km², czyli 51,6% terytorium uznanego przez autorów *Statystyki Polski* za historyczne ziemie polskie.

TABL. 1. LUDNOŚĆ ZIEM POLSKICH WEDŁUG ICH HISTORYCZNYCH CZĘŚCI

Historyczne części ziem polskich	Liczba ludności w tys.	Udział w ogólnej liczbie ludności w %	Gęstość zaludnienia w os./km ²
Ziemie polskie	52537,0	100,0	70
Ziemie pod panowaniem rosyjskim ^a	37521,8	71,4	63
Królestwo Polskie	12476,0	23,7	101
Litwa i Białoruś	12709,2	24,2	42
Rusć	12336,6	23,5	75
Ziemie pod panowaniem austriackim ^b	8460,4	16,1	105
Galicja	8025,7	15,3	102
Śląsk Cieszyński	434,8	0,8	196
Ziemie pod panowaniem pruskim ^b	6554,8	12,5	76
Wielkie Księstwo Poznańskie	2099,8	4,0	72
Prusy Królewskie	1703,5	3,3	67
Rejencja olsztyńska	543,5	1,0	45
Rejencja opolska	2208,0	4,2	167

a Dane za 1911 r. b Wyniki spisu powszechnego z 1910 r.

Źródło: Krzyżanowski i Kumaniecki (1915, s. 2, tabl. 1) oraz obliczenia własne.

Statystyka Polski zawiera również dane na temat stopnia urbanizacji historycznych ziem polskich. O ile Królestwo Polskie było stosunkowo wysoko zurbanizowane, co wiązało się głównie z rozwojem przemysłu włókienniczego w Łodzi i okolicach oraz przemysłu ciężkiego w Zagłębiu, a także z rozwojem Warszawy jako ówczesnej metropolii, o tyle pozostałe ziemie polskie, z wyjątkiem Śląska Górnego i Cieszyńskiego, miały charakter wiejski.

Warszawa, największe miasto historycznych ziem polskich w 1913 r. liczyła według *Statystyki Polski* 845 tys. mieszkańców, przy czym w omawianym okresie nie należały do niej jeszcze Czyste, Brudno³, Mokotów i Młociny. Łącznie z tymi miejscowościami liczba ludności Warszawy wynosiłaby 1 mln 36 tys. mieszkańców⁴. Drugim co do wielkości miastem była Łódź, w której w 1913 r. mieszkało 459 tys. osób; wraz z Radogoszczą, wtedy jeszcze nienależącą do Łodzi, miasto liczyłoby 584 tys. mieszkańców. Trzecim pod względem wielkości miastem Królestwa Polskiego był Sosnowiec ze 114 tys. mieszkańców w 1913 r. Zgodnie z danymi za 1912 r. największym miastem na Litwie było Wilno (186 tys. mieszkańców), na Białorusi – Mińsk (113 tys. mieszkańców), a na Ukrainie – Kijów (413 tys. mieszkańców). Według danych za 1910 r. największym miastem Galicji była jej stolica – Lwów, w którym mieszkało 207 tys. osób, podczas gdy w Krakowie – 154 tys. osób. Na ziemiach pod panowaniem pruskim największym miastem był Gdańsk (170 tys. mieszkańców w 1910 r.); ustępował mu Poznań ze 157 tys. ludności.

LUDNOŚĆ POLSKA WEDŁUG HISTORYCZNYCH ZIEM POLSKICH

W czasie opracowywania publikacji nie badano liczby ludności pod względem narodowości. Narodowość określano przez pryzmat języka ojczystego (którym posługiwano się w domu i w towarzystwie) oraz wyznania. *Statystyka Polski* zawiera tego rodzaju informacje, pochodzące ze spisów powszechnych przeprowadzonych w 1910 r. w Cesarstwie Austriackim i Cesarstwie Niemieckim oraz z szacunków urzędowych wykonanych w 1909 r. w Cesarstwie Rosyjskim na okoliczność wprowadzania ziemstw. Jeżeli za kryterium przynależności narodowej uznać język ojczysty, to liczba Polaków zamieszkujących historyczne ziemie polskie przed I wojną światową wynosiła ok. 18,5 mln osób (szczegółowe dane przedstawiono w tabl. 2). Liczba ta nie obejmuje Polaków przebywających na emigracji w Ameryce Północnej i Południowej oraz w Europie poza ziemiami polskimi, jak również licznych skupisk Polaków w stolicach państw zaborczych: Petersburgu, Berlinie i Wiedniu.

³ Pisownia oryginalna (tabl. 13, s. 24). Obecnie – Bródno.

⁴ Warszawa była trzecim co do wielkości miastem Cesarstwa Rosyjskiego, po Petersburgu (2 mln 36 tys. mieszkańców w 1912 r.) oraz Moskwie (1 mln 617 tys. mieszkańców w 1912 r.).

TABL. 2. LUDNOŚĆ POLSKA WEDŁUG HISTORYCZNYCH ZIEM POLSKICH

Historyczne części ziem polskich	Liczba ludności w tys.	Udział w ogólnej liczbie ludności w %
Ziemie polskie	18441,1	35,1
Ziemie pod panowaniem rosyjskim ^a	10076,7	26,9
Królestwo Polskie	8957,8	71,8
Litwa i Białoruś	711,8	5,6
Ruś	407,1	3,3
Ziemie pod panowaniem austriackim ^b	4941,8	58,4
Galicja	4703,1	58,6
Śląsk Cieszyński	238,7	54,9
Ziemie pod panowaniem pruskim ^b	3422,6	52,2
Wielkie Księstwo Poznańskie	1291,4	61,5
Prusy Królewskie	604,7	35,5
Rejencja olsztyńska	267,9	49,3
Rejencja opolska	1258,6	57,0

a Dane za 1911 r. b Wyniki spisu powszechnego z 1910 r.

Źródło: Krzyżanowski i Kumaniecki (1915, s. 39–42, tabl. 33) oraz obliczenia własne.

W *Statystyce Polski* podano tylko fragmentaryczne dane na temat polskich emigrantów. O zakresie emigracji z ziem polskich mogą świadczyć dane Urzędu Imigracyjnego USA, według których emigracja Polaków do Stanów Zjednoczonych w latach 1909–1912 wynosiła 362,5 tys. osób, Rusinów (Ukraińców) – 83,4 tys. osób, a Żydów – 313,6 tys. osób, co daje łącznie liczbę 759,5 tys. osób opuszczających ziemie polskie. Według *The Canada Year Book (Rocznika Statystycznego Kanady)* za 1911 r. liczba Polaków emigrujących do tego państwa w latach 1908–1911 wynosiła 11,6 tys. osób. W *Statystyce Polski* nie uwzględniono porównywalnych danych dotyczących emigracji do Ameryki Południowej czy innych krajów.

Podobnie brakuje kompletnych danych odnośnie do liczby osób emigrujących z poszczególnych części ziem polskich. Możemy znaleźć jedynie informacje częściowe, np. w tabl. 72 podano informację, że w latach 1880–1910 z Galicji wyemigrowało 857 tys. osób, w tym z Galicji Zachodniej (z przewagą ludności polskiej) – 468 tys. osób, a z Galicji Wschodniej (o przewadze ludności niepolskiej) – 389 tys. osób.

Oprócz emigracji długookresowej, głównie za ocean, częsta w tym czasie była emigracja sezonowa do Niemiec, „na saksy”. Według danych niemieckiej Arbeiterzentrale emigracja sezonowa Polaków z zaboru rosyjskiego w okresie 1912/13⁵ wyniosła 285,8 tys. osób, Polaków z zaboru austriackiego – 75,1 tys. osób, a Rusinów z Austro-Węgier – 91,4 tys. osób. Emigracja sezonowa nierzadko stanowiła początek emigracji długookresowej.

⁵ Dane roczne za okres od 1 października 1912 r. do 30 września 1913 r.

Nie ma wiarygodnych informacji na temat migracji wewnętrznych, w szczególności ze wsi do miast, przede wszystkim rozrastających się ośrodków przemysłowych Królestwa Polskiego. Można jednak przyjąć, że wzrost liczby ich mieszkańców odbywał się głównie dzięki migracji ze wsi. Tylko dla Galicji, w zamieszczonej w *Statystyce Polski* tabl. 73, zatytułowanej „Wpływ wędrowek na stan ludności w powiatach Galicji”, można przeczytać, że dodatnie saldo migracji w latach 1880–1910 obserwowano jedynie we Lwowie (63 tys.), w Krakowie (46 tys.), Stanisławowie (24 tys.) oraz w powiecie lwowskim (16 tys.). Dodatkowo saldo migracji (powyżej 1000 osób) zarejestrowano także w Przemyślu, Podgórzu (w 1915 r. włączonym do Krakowa) oraz Drohobyczu i Turce, czyli w galicyjskim zagłębiu naftowym.

Liczbę 18,5 mln Polaków zamieszkałych na historycznych ziemiach polskich można w przybliżeniu przyjąć za wiarygodną. Pozostaje do oszacowania liczba Polaków żyjących w tym czasie na wychodźstwie. W pracach historyczno-demograficznych można znaleźć wiele rozbieżnych danych na temat emigracji z ziem polskich. Dotyczą one ogółu ludności, a z ziem polskich emigrowali nie tylko Polacy, lecz także Żydzi i Rusini (Ukraińcy), nie licząc innych narodowości. Ponadto w danych tych zazwyczaj nie rozróżniano emigracji stałej (długookresowej) i sezonowej. Problematyczna jest także ocena procesu asymilacji, w efekcie której o polskim pochodzeniu świadczyłoby jedynie polskie brzmienie nazwiska. W opinii autora niniejszego artykułu w polskiej literaturze istnieje tendencja do zawyżania liczebności Polaków. Uwzględnienie tych zastrzeżeń, jak również informacji zawartych w pracy *Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych* (Piłch, 1984) pozwala oszacować prawdopodobną liczbę Polaków żyjących na całym świecie w przededniu I wojny światowej na ok. 22 mln osób.

RUCH NATURALNY LUDNOŚCI NA HISTORYCZNYCH ZIEMIACH POLSKICH

W *Statystyce Polski* szeroko scharakteryzowano ruch naturalny ludności przez podanie liczby oraz intensywności zawieranych małżeństw, urodzeń i zgonów oraz płci ludności na ziemiach polskich w poszczególnych zaborach. Dane uwzględniają także podział na miasto i wieś, różnice wyznaniowe i niekiedy narodowościowe. Z danych za rok 1911⁶ dotyczących intensywności urodzeń (36,4 na 1000 ludności) i zgonów (21,5 na 1000 ludności) oraz przyrostu naturalnego (14,9 na 1000 ludności) na historycznych ziemiach polskich wynika, że na początku XX w. ludność tych ziem znajdowała się u progu procesu przejścia demograficznego (Okólski, 1990). Zróżnicowanie intensywności zawierania mał-

⁶ Za 1910 r. w przypadku braku danych za rok 1911.

żeństw w poszczególnych częściach ziem polskich nie było duże. Przy średniej intensywności wynoszącej 6,8 na 1000 ludności, najwyższą – 7,9 na 1000 ludności obserwowano na ziemiach ukraińskich należących do Rosji, a najniższą, wynoszącą 6,4 na 1000 ludności, na Litwie i Białorusi.

Zróżnicowanie współczynników urodzeń i zgonów było wyższe w ujęciu regionalnym. Najwyższa intensywność urodzeń obserwowana była na Górnym Śląsku (40,2) i w Galicji (39,8), a najniższa na Mazurach – w rejencji olsztyńskiej (34,0) oraz na Litwie i Białorusi – 34,1. Jeśli chodzi o intensywność zgonów, to współczynnik zgonów brutto osiągał najwyższą wartość (27,7) w Galicji, a najniższą (18,4) w rejencji olsztyńskiej (Mazury). Z kolei przyrost naturalny najwyższy był w Wielkim Księstwie Poznańskim (19,1) i ogólnie na ziemiach pod panowaniem pruskim (18,2), a najniższy (13,5) – na ziemiach ukraińskich. Pierwsza faza przejścia demograficznego osiągnęła zatem największe zaawansowanie na ziemiach pod panowaniem pruskim, szczególnie w Wielkopolsce i na Górnym Śląsku – obszarach najwyżej rozwiniętych gospodarczo, a zwłaszcza pod względem rolnictwa, zapewniającego produkcję żywności dla rosnącej liczby ludności. Szczegółowe dane zawiera tabl. 3.

TABL. 3. RUCH NATURALNY LUDNOŚCI NA ZIEMIACH POLSKICH W 1911 R.^a

Historyczne części ziem polskich	Małżeństwa	Urodzenia	Zgony	Przyrost naturalny
	na 1000 ludności			
Ziemie polskie	6,8	36,4	21,5	14,9
Ziemie pod panowaniem rosyjskim	7,0	35,5	20,8	14,7
Królestwo Polskie	7,2	37,5	20,3	14,2
Litwa i Białoruś	6,4	34,1	19,0	15,1
Ruś	7,9	37,4	23,9	13,5
Ziemie pod panowaniem austriackim	7,5	38,4	25,3	14,1
Galicja	7,5	39,8	25,7	14,1
Śląsk Cieszyński	7,6	37,2	22,3	14,9
Ziemie pod panowaniem pruskim ...	6,9	37,8	19,7	18,2
Wielkie Księstwo Poznańskie	7,0	38,1	19,0	19,1
Prusy Królewskie	7,1	37,8	20,2	17,7
Rejencja olsztyńska	6,8	34,0	18,4	15,6
Rejencja opolska	6,7	40,2	21,3	18,9

a W 1910 r. w przypadku braku danych za rok 1911.

Źródło: Krzyżanowski i Kumaniecki (1915, s. 72–80, tabl. 43–50) oraz obliczenia własne.

W procesie przejścia demograficznego szczególną rolę odgrywa przyrost naturalny ludności. W tabl. 4 przedstawiono wielkość przyrostu naturalnego ludności w poszczególnych regionach historycznych ziem polskich w latach 1861–1910 w przedziałach dziesięcioletnich. Dane te potwierdzają, że ziemie polskie znajdowały się w pierwszej fazie procesu przejścia demograficznego.

TABL. 4. ŚREDNIOROCZNY PRZYROST NATURALNY NA 1000 LUDNOŚCI W POSZCZEGÓLNYCH DZIELNICACH ZIEM POLSKICH

Historyczne części ziem polskich	1861–1870	1871–1880	1881–1890	1891–1900	1901–1910
Królestwo Polskie	14,4	13,8	14,4	15,6	15,4
Litwa i Białoruś	14,7	–	14,7	16,6	14,7
Ruś	15,3	–	17,8	17,4	16,2
Galicja	11,5	7,6	11,3	14,5	15,6
Śląsk Cieszyński	–	6,3	12,0	8,1	14,9
Wielkie Księstwo Poznańskie ...	13,8	16,2	16,3	19,4	19,7
Prusy Królewskie	13,6	15,1	16,0	17,9	18,1
Rejencja olsztyńska	–	–	–	–	16,5
Rejencja opolska	–	15,0	14,4	20,0	18,5

Źródło: Krzyżanowski i Kumaniecki (1915, s. 80, tabl. 50) oraz obliczenia własne.

Wielkość przyrostu naturalnego regulowana była w tych czasach przede wszystkim umieralnością spowodowaną epidemiami oraz klęskami głodu związanymi z nieurodzajami płodów rolnych. Szczegółowe dane zamieszczone w *Statystyce Polski* wskazują na duże zróżnicowanie przyrostu naturalnego w poszczególnych dekadach, a zwłaszcza w poszczególnych regionach. Najniższy przyrost naturalny, wynoszący 5,7‰, odnotowano w 1905 r. w Guberni Kowieńskiej, najwyższy – 24,3‰ – w 1902 r. w Guberni Mohylewskiej.

Rozpatrując przyrost naturalny w czasie, można zauważyć jego ciągły wzrost, od ponad 13‰ do ok. 20‰. Wyróżniała się pod tym względem Wielkopolska (Wielkie Księstwo Poznańskie), ze wzrostem przyrostu naturalnego od 13,8‰ w latach 1861–1870 do 19,7‰ w latach 1901–1910; podobnie proces ten przebiegał na Pomorzu (w Prusach Królewskich). Przedstawione dane świadczą o najwyższym postępie w zakresie ochrony zdrowia i rolnictwa na ziemiach polskich pod zaborem pruskim. Natomiast na terenach pod zaborem rosyjskim, szczególnie w Królestwie Polskim oraz na Litwie i Białorusi, przyrost naturalny nie ulegał większym zmianom. Należy też zauważyć, że pierwsza dekada XX w. była pod względem rozwoju demograficznego gorsza niż ostatnia dekada XIX w.

Dane zamieszczone w *Statystyce Polski* nie zawierają informacji o płodności (dzietności) kobiet na ziemiach polskich, z jednym wyjątkiem przedstawionym w tabl. 5.

TABL. 5. PŁODNOŚĆ POLEK I NIEMEK W REJENCJACH POD PANOWANIEM PRUSKIM WEDŁUG SPISU POWSZECHNEGO Z 1910 R.

Narodowość	Liczba dzieci na 100 mężatek, wdów i rozwódek								
	0	1	2	3	4	5 lub 6	7 lub 8	9 i więcej	brak danych
Polki	4,7	6,6	7,6	8,2	8,9	18,4	15,8	20,1	9,7
Niemki	6,9	10,2	11,5	10,7	9,9	16,1	11,3	12,9	10,5

Źródło: Krzyżanowski i Kumaniecki (1915, s. 98, tabl. 67).

Dane przedstawione w tabl. 4 i 5 należy interpretować w świetle teorii przejścia demograficznego, w którym zauważa się trzy lub cztery fazy takiego przejścia. W podstawowym ujęciu czterofazowym wyróżnia się fazy:

- pierwszą, nazywaną fazą równowagi prymitywnej (rozrzutnej), charakteryzującą się wysoką umieralnością i wysoką, naturalną płodnością;
- drugą, obejmującą okres obniżania się umieralności, przy naturalnej rozrodzności, do momentu pojawienia się spadkowego trendu płodności; w fazie tej obserwuje się wzrostową tendencję przyrostu naturalnego;
- trzecią, w której następuje dalsza, jednak coraz słabsza tendencja do obniżania umieralności, przy coraz szybszej tendencji spadkowej płodności; w fazie tej obserwuje się spadkową tendencję przyrostu naturalnego;
- czwartą – równowagi nowoczesnej (oszczędnej), cechującą się niską umieralnością i płodnością oraz niskim (zerowym lub ujemnym) przyrostem naturalnym (Kurkiewicz, 1998).

Zgodnie z założeniami tej teorii można stwierdzić, że ludność zaboru rosyjskiego, a zwłaszcza Królestwa Polskiego, znajdowała się w pierwszej fazie przejścia demograficznego o stabilnym przyroście naturalnym. Ludność Galicji i Śląska Cieszyńskiego od początku XX w. zaczęła wchodzić w fazę drugą. Proces transformacji demograficznej był najbardziej zaawansowany na ziemiach polskich pod panowaniem niemieckim, gdzie już w drugiej połowie XIX w. następowała druga faza przejścia. Dane tabl. 5 wskazują jednak, że społeczność niemiecka na tym obszarze wchodziła w proces transformacji demograficznej szybciej niż społeczność polska.

ZAKOŃCZENIE

28 lipca 1914 r. Austro-Węgry wypowiedziały wojnę Serbii, co na zasadzie domina pociągnęło za sobą wypowiedzenie wojny między państwami ententy a państwami centralnymi i doprowadziło do ponadczteroletniego światowego konfliktu. Dotychczasowy porządek polityczny, trwający od kongresu wiedeńskiego 1815 r., upadł. Wynikiem wojny była klęska trzech zaborców; Polska odzyskała niepodległość. Powstały instytucje niepodległego państwa polskiego, w tym utworzony 3 lipca 1918 r. Główny Urząd Statystyczny, nie było więc potrzeby wydawania polskich roczników statystycznych siłami społecznymi. PTS w Krakowie zaprzestał działalności w okresie wojennym i nie podjął jej po odzyskaniu niepodległości. Pierwszy *Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej* został wydany przez GUS w dwóch częściach: pierwszej w 1921 r. i drugiej w 1923 r. (GUS, 2013). Część pierwsza zawierała informacje na temat meteorologii, podziału administracyjnego i ludności. W części drugiej, opartej już częściowo na danych z przeprowadzonego w 1921 r. spisu powszechnego, zamieszczono informacje o użytkowaniu ziemi i produkcji rolniczej. *Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej* z 1921 r. był pierwszym rocznikiem statystycznym

Polski, jednak za najwcześniejszy faktyczny rocznik statystyczny ziem polskich trzeba uznać *Statystykę Polski*, wydaną przez PTS w 1915 r.

Dane statystyczne zawarte w *Statystyce Polski* zdezaktualizowały się wskutek ogromnych wojennych strat ludności oraz strat gospodarczych. Nastąpiły też duże wojenne i powojenne przemieszczenia ludności. Niemniej dane te stanowią punkt wyjścia szacowania strat wojennych na ziemiach polskich oraz odniesienie dla statystycznego badania rozwoju demograficznego i gospodarczego niepodległej Polski.

BIBLIOGRAFIA

- Berger, J. (2008). Rys historyczny powstania GUS. *Wiadomości Statystyczne*, (1), 2–17.
- Bieniarzówna, J., Małeck, J. M. (1979). *Dzieje Krakowa*, t. 3. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Domański, Cz. (2004). Jubileusz Polskiego Towarzystwa Statystycznego. W: A. Zeliaś (red.), *Tradycje i obecne zadania statystyki w Polsce* (s. 9–22). Kraków: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Krakowie.
- GUS. (1994). *Historia Polski w liczbach*. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- GUS. (2012). *Zarys historii Polski w liczbach*. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- GUS. (2013). *Historia, stan obecny i aktualne wyzwania wobec statystyki publicznej*. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Krzyżanowski, A., Kumaniecki, K. Wł. (1915). *Statystyka Polski*. Kraków: Polskie Towarzystwo Statystyczne.
- Kurkiewicz, J. (1998). *Modele przemian płodności w wybranych krajach europejskich w świetle drugiego przejścia demograficznego*. Kraków: Zeszyty Naukowe AE w Krakowie, Seria Specjalna: Monografie.
- Okólski, M. (red.). (1990). *Teoria przejścia demograficznego*. Warszawa: PWE.
- Pilch, A. (red.). (1984). *Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych*. Warszawa: PWN.
- Pocięcha, J. (2011). Powstanie Polskiego Towarzystwa Statystycznego w Krakowie. J. Leo – pierwszy prezes Towarzystwa. *Wiadomości Statystyczne*, (10), 1–9.
- Pocięcha, J. (2018). "Statistics of Poland" – the First Yearbook of Polish Lands: Authors and Content. *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Oeconomica*, 5(338), 229–245, DOI: <http://dx.doi.org/10.18778/0208-6018.338.14>.
- Romer, E. (1916). *Geograficzno-statystyczny atlas Polski*. Warszawa i Kraków: Gebethner i Wolff.